Заняття 25.

Що ми знаємо про Крим – і через які речі він є вільним?

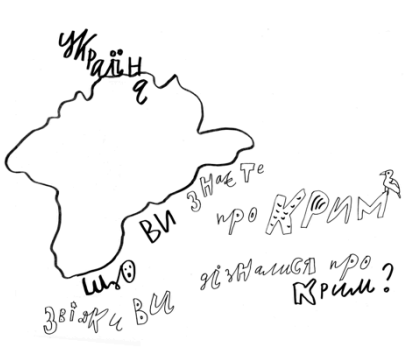

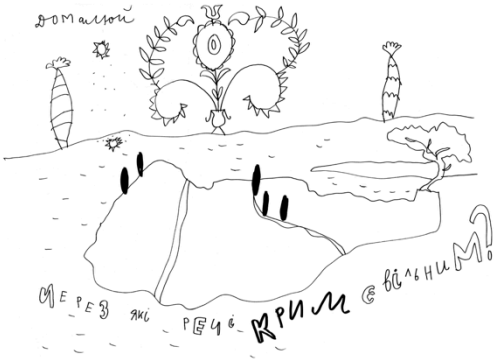

Це заняття про півострів Крим, який багато дітей ніколи не бачили – або бачили колись у дитинстві, бо родина виїхала. Воно про те, як знання приходить до нас із різних джерел і не завжди буває повним, точним або правдивим. І про те, що свобода місця – це не лише про територію та політику, а й про дрібні речі: сосну над морем, орнамент на хустці бабусі, каву, зварену вранці. Алевтина Кахідзе пропонує нам два аркуші: перший ставить питання знання («що знаємо? звідки?»), другий запрошує намалювати свою відповідь – «через які речі Крим є вільним?». Не поспішайте з відповідями. Тут особливо важливо тримати простір для тих дітей, у кого є особистий зв’язок із Кримом – родинний, дружній, спогадовий, – і так само для тих, хто Крим знає лише з медіа. Обидва досвіди легітимні.

ЗАНУРЕННЯ

Вправа 1. Мовчазне споглядання двох аркушів

Дії вчителя/вчительки:

- Викладає обидва аркуші поряд так, щоб діти могли бачити їх одночасно: спершу той, де лише контур і питання, потім – той, де море, сосна, орнамент.
- Промовляє: «Сьогодні ми працюємо з двома аркушами одразу. На першому Алевтина намалювала контур і поставила запитання. На другому – запропонувала разом подумати, через які речі це місце є вільним. Подивімося на них мовчки кілька хвилини. Не треба нічого зрозуміти чи пригадати – просто подивіться».
- Дотримується тиші, не коментує.

Дії учнівства:

- Розглядають обидва аркуші, переводять погляд від одного до іншого.
- Можуть робити нотатки в зошиті, замальовки, або просто сидіти тихо.
- Право на мовчання повністю зберігається.

Орієнтовні відповіді (невербальні реакції під час споглядання):

- Уважне розглядання контуру на першому аркуші, спроба впізнати форму
- Здивування від нерівних літер слова «Україна», написаного по контуру
- Усмішка від пташки, що сидить на літері «М»
- Зацікавлення центральною квіткою на другому аркуші
- Жест упізнавання – «це Крим!»
- У когось – тиха задума, у когось – потреба швидше заговорити

Вправа 2. Перше враження

Дії вчителя/вчительки:

- «Один образ, одне слово, одне відчуття – що першим прийшло, коли ви побачили обидва аркуші разом? Можна вибирати з обох, можна про щось одне».
- Не оцінює, не виправляє, не доповнює.
- Записує почуте на дошці одне під одним.

Дії учнівства:

- Діляться першими враженнями.
- Дозволено мовчати, дозволено сказати «ще не знаю», дозволено показати замість сказати.

Орієнтовні відповіді:

- «Море»
- «Питання, на які я не маю відповіді»
- «Кримська пташка»

- «Квітка у горщику»
- «Дім»
- «Сум»
- «Сонце і дерева»
- «Це карта, але дивна»
- «Знайоме і незнайоме одночасно»

Вправа 3. Звідки прийшло це слово

Дії вчителя/вчительки:

- «Слово, яке ви щойно сказали – звідки воно? Це з вашого спогаду? З картинки в книжці? З розмови вдома? Просто прийшло само – і це теж відповідь».
- Підкреслює: ми не з'ясовуємо, хто має «правильніше» враження. Ми вчимося помічати, звідки приходить наше знання про щось.
- Якщо хтось не може згадати – це теж нормально, відповідь «не знаю звідки» легітимна.

Дії учнівства:

- Пробують простежити, звідки в них узявся той образ або слово.
- Можуть працювати в парах: один говорить, другий слухає й перепитує «а звідки?».

Орієнтовні відповіді:

- «Море – бо ми їздили туди до війни, я ще малий був»
- «Пташка – бо вона мені нагадує чайку, а чайки в мультику»
- «Квітка – бо в моєї бабусі така хустка»
- «Сум – бо я чув удома слово "Крим" і всі мовчали»
- «Не знаю звідки – це просто прийшло»
- «У школі говорили про Крим, але я не пам'ятаю що»
- «У TikTok бачив відео про море там»
- «Тато показував фото, як вони з мамою там були»

Методичний коментар

Для 9–11 років. Скоротити споглядання до 2–3 хвилин, дозволити жестикуляцію та показування пальцем. На запитанні «звідки прийшло слово» – не наполягати, якщо дитина не може відстежити: для цього віку зв'язок «слово → джерело» ще абстрактний.

Для 12–13 років. Стандартний варіант. Спогляданні до 4 хвилин. Можна додати запитання: «А чи буває так, що ти знаєш щось про місце, де ніколи не була/не був? Звідки це знання?»

Для 14–15 років. Подовжити споглядання до 5 хвилин. На третій вправі можна запровадити поняття «джерело інформації» і запропонувати спробувати назвати кілька джерел, з яких до нас узагалі приходять знання про місця: медіа, родинні розмови, школа, кіно, особистий досвід, чужий досвід.

ДОСЛІДЖЕННЯ

Вправа 4. Візуальне мислення. Аркуш перший

Дії вчителя/вчительки:

- Зосереджує увагу на першому аркуші.
- Ставить базові питання VTS: «Що ви тут бачите? Що ще помічаєте? Чому ви так думаєте?»
- «Подивіться на слово “Україна” – як воно написане? Куди воно тягнеться? Як воно з’єднується з контуром?»
- «Ця пташка на літері “М” – як ви думаєте, навіщо вона тут?»
- Записує спостереження.

Дії учнівства:

- Описують, що бачать.
- Звертають увагу на лінії, з’єднання літер, розташування питань.
- Висловлюють припущення.

Орієнтовні відповіді:

- «Слово “Україна” наче спускається з вершини до контуру»
- «Букви тримаються одна за одну, як ланцюжок»
- «Контур схожий на якесь місце на карті»
- «Питання написане прямо по контуру – наче прорізає його»
- «Пташка ніби сторожує літеру»
- «Літери різні – деякі друковані, деякі ніби прикрашені»
- «”К” у слові “Крим” має хвильки – як хвилі на морі»
- «Друге питання написане внизу, ніби діалог триває»

Вправа 5. Читання тексту. Два питання Алевтини

Дії вчителя/вчительки:

- Прочитує вголос обидва написи на першому аркуші:
  - «Що ви знаєте про Крим?»
  - «Звідки ви дізналися про Крим?»
- «Алевтина ставить два питання. Чим вони різні? Чому, на вашу думку, вона поставила саме два, а не одне?»
- «Якщо запитати “що ти знаєш?” – це одне. А “звідки знаєш?” – це інше. Що складніше для вас?»

Дії учнівства:

- Думають над різницею між двома питаннями.
- Можуть відповісти на одне, на обидва, або сказати «не знаю».
- Дозволяється коротка відповідь або довга історія.

Орієнтовні відповіді:

- «Перше – це що в голові, друге – звідки воно там опинилося»
- «Друге складніше, бо я не завжди пам’ятаю, звідки я щось знаю»
- «“Що знаю” – щось можу перерахувати: море, гори, ялта. А “звідки” – це вже про мене самого»
- «Це як питати про малюнок – і про того, хто його намалював»
- «Може, художниця хоче, щоб ми задумались, чи правда те, що ми знаємо»
- «Бо люди бувають упевнені в чомусь, але не знають, звідки вони цього набралися»

Вправа 6. Візуальне мислення. Аркуш другий

Дії вчителя/вчительки:

- Переводить увагу на другий аркуш.
- «Що тут? Перерахуйте все, що бачите».
- Якщо діти не назвуть – звертає увагу на конкретні елементи: «А що в центрі вгорі? А по краях? А внизу – це що за форма?»
- Пояснює елементи, які діти не впізнали:
    - **Кипариси** (темні видовжені дерева по краях) – символ Південного берега Криму, в’ються вздовж усього узбережжя.
    - **Кримська сосна** на правому виступі – дерево з широкою парасольковою кроною, росте лише в Криму та на Кавказі.
    - **Орнамент у центрі** – це стилізоване зображення кримськотатарського орнаменту **орьнек** (Örnek). У 2021 році ЮНЕСКО внесло його до списку нематеріальної культурної спадщини людства.
    - **Сонця-квіти** на полі – традиційний знак, що зустрічається і в петриківському розписі, і в орьнеку.

Дії учнівства:

- Перераховують елементи.
- Слухають коротке пояснення про незнайомі образи.
- Можуть ставити питання.

Орієнтовні відповіді:

- «Море з хвильками»
- «Дві такі тонкі смуги по краях – дерева?»
- «У центрі квітка з листочками, наче візерунок»
- «Внизу контур, як на першому аркуші – це знов Крим!»
- «Сонечка маленькі скрізь»
- «Дерево на правій частині, зігнуте»
- «Чорні плями на берегах – це люди? Дерева?»
- «Питання внизу, як підпис до картини»

Вправа 7. Читання тексту. Питання-запрошення

Дії вчителя/вчительки:

- Зачитує: «Через які речі Крим є вільним?»
- Звертає увагу на час дієслова: «Алевтина пише *є*, а не *стане*. Чому, на вашу думку, вона так формулює?»
- Підкреслює також слово «домалюй» вгорі лівого кута: «Це запрошення. Художниця залишила нам місце для нашої відповіді».
- «“Через які речі” – а як ви думаєте, що таке “річ” у цьому питанні? Це предмет? Чи щось більше?»

Дії учнівства:

- Розмірковують над часом дієслова.
- Думають про значення слова «річ» у цьому контексті.
- Можуть не погоджуватися з формулюванням – це теж важлива реакція.

Орієнтовні відповіді:

- «Може, “є вільним” означає, що щось у Криму все одно вільне, навіть якщо територія зараз окупована»
- «Сосна виросла без дозволу – вона вільна»
- «Море нікому не належить – воно вільне»
- «Орнамент уже є в людей у головах, його не можна забрати»
- «Я не знаю, чи погоджуюсь – мені здається, Крим зараз не вільний»
- «Може, вільним є те, що від людей не залежить – природа»
- «Або те, що люди пам’ятають»

Вправа 8. Метафоричне дослідження. Звуки і запахи Криму

Дії вчителя/вчительки:

- «Заплющте очі на хвилину. Уявіть, що ви на одному з цих двох аркушів. Які звуки чути? Які запахи?»
- Чекає, не підганяє.
- Після – пропонує поділитися: «Тільки звуки. Або тільки запахи. Можна сказати один».

Дії учнівства:

- Уявляють і складають сенсорну картину.
- Діляться, якщо хочуть.

Орієнтовні відповіді:

- «Чути хвилі»
- «Запах хвої – гарячий, як влітку»
- «Чайки кричать»
- «Запах кави – бабуся казала, що там п’ють особливу каву»

- «Тиша, бо все на малюнку нерухоме»
- «Шурхіт листя кипарисів»
- «Запах солі і піску»
- «Звук, як хтось щось наспівує далеко»

Вправа 9. Філософські питання цікавої дитини

Дії вчителя/вчительки:

- Ставить питання повільно, по одному. Не вимагає відповіді на кожне – лише ті, що відгукнуться.
    - А чи може місце бути одночасно вільним і невільним?
    - А сосна, що росте в Криму, – вона українська, кримська, кримськотатарська чи просто сосна?
    - Якщо квітку зірвати з вазона і відвезти в інше місто – чи вона залишиться кримською?
    - А якщо людина не була в Криму ніколи, але дуже любить його – це теж знання?
    - Чи може бути правдою те, що дві людини знають про одне місце зовсім різні речі?
    - Море біля Криму – воно того ж кольору, що й море біля Одеси? А чим саме відрізняється?
    - Чи можна сумувати за місцем, у якому ти ніколи не був?

Дії учнівства:

- Обирають питання, яке зачепило.
- Можуть міняти думку посеред відповіді – це нормально.
- Можуть погоджуватися чи не погоджуватися одне з одним.

Орієнтовні відповіді:

- «Так, місце може бути вільним і невільним. Земля окупована, а небо над нею вільне»
- «Сосна – просто сосна, вона нічого про це не знає»
- «Ні, сосна знає своє місце, бо коріння тут»
- «Квітка пам’ятає, де її зірвали – як ми пам’ятаємо дім»
- «Любити можна те, що ще не бачив. У мене так із прадідом – я з ним не зустрічалась»
- «Дві людини бачать одне і те саме, але запам’ятовують різне»
- «Море одне, але кожне місце дає йому свій запах»
- «За тим, чого ніколи не бачив, точно можна сумувати, бо в родині про це говорять»

Вправа 10. Особистісні зв’язки. Моя «валіза знання»

Дії вчителя/вчительки:

- «Подумайте: якби вам потрібно було скласти невелику валізу знань про Крим – що ви туди поклали б? Назви, образи, факти, спогади, звуки, питання – все, що у вас уже є».
- Підкреслює: «У когось у валізі багато речей, бо це особиста територія. У когось – мало, бо ця тема ще тільки відкривається. І те, і те – нормально».
- Дозволяє відповідати або просто записати тихо.

Дії учнівства:

- Складають уявну валізу. Можуть записати, намалювати, або просто згадати в голові.
- За бажанням – діляться по одному пункту.

Орієнтовні відповіді:

- «У моїй валізі: назва Ялта, фото бабусі біля моря, історія про депортацію 1944 року, пісня Джамали “1944”, кілька кримськотатарських слів»
- «У мене порожньо. Я нічого толком не знаю»
- «У мене там тільки те, що в новинах чую»
- «Море, гори, виноград, кримська сосна»
- «Слово “ханство”, але я не до кінця розумію»
- «Тато казав, що там була найкраща кава, яку він пив»
- «Питання – чому Крим окупований»
- «Пам’ятаю смак чурчхели – мама казала, що це звідти»

Методичний коментар

Для 9–11 років. Філософські питання – обрати 2–3 простіші («чи може квітка пам’ятати дім?», «море одне чи багато?»). Метафорична вправа зі звуками і запахами працює дуже добре в цьому віці. «Валіза знання» може бути малюнком, не списком.

Для 12–13 років. Стандартний варіант. Особливо цінне питання про різницю між «що знаю» і «звідки знаю» – це вік, коли діти починають критично оцінювати джерела.

Для 14–15 років. Поглибити: на вправі 7 запропонувати дискусію навколо часу дієслова «є вільним» – це не нейтральне формулювання, а позиція художниці. Чи погоджуються діти? Які аргументи мають? У вправі 9 додати питання: «Що для тебе складніше – пам’ятати про щось, чого нема, чи говорити про щось, що зараз болить?»

ТВОРЧІСТЬ

Вправа 11. Варіанти творчих завдань

Варіант А. Моя відповідь Алевтині

На другому аркуші Алевтина залишила слово «домалюй». Виконайте її прохання – намалюйте свої «речі», через які Крим є вільним. Це можуть бути предмети, рослини, тварини, явища природи, слова, абстрактні форми. Не обов'язково на самому аркуші – можна на окремому папері. Підпишіть один або кілька своїх образів.

Варіант Б. Карта мого знання

Намалюйте свою власну «карту знання про Крим». У центрі – Крим. Навколо – стрілочки до різних джерел: «з родини», «зі школи», «з фільму», «з новин», «з пісні», «не знаю звідки». На кінцях стрілочок – конкретні образи, слова чи факти, які прийшли з кожного джерела. Ця карта показує не Крим, а вашу особисту географію знання.

Варіант В. Лист пташці на літері «М»

На першому аркуші є пташка, яка сидить на літері «М» у слові «Крим». Уявіть, що вона літає над півостровом і бачить усе. Напишіть їй коротенький лист (5–10 рядків) – чи коротке повідомлення. Що ви її запитаєте? Що попросите розповісти? Що б ви передали через неї?

Варіант Г. Орнамент із моїх речей

Орьнек – це візерунок із простих повторюваних елементів: квітка, листок, гілка, символ дому, символ людини. Він не зображує реальні предмети, а перетворює їх на знаки. Створіть свій маленький орнамент із 3–5 елементів – речей, які для вас важливі. Це може бути ваш «орнамент пам'яті», «орнамент дому», «орнамент свободи». Поясніть один із елементів.

Примітка. Можна показати кілька прикладів орьнеку (квітка тюльпан, листок мигдалю, символ дому-будинку – це базові знаки). Підкреслити, що в орьнеку немає зображень людей чи тварин – лише знаки, тому й діти можуть створювати знаки замість малюнків.

Варіант Ґ. Інтерв'ю з кимось зі старших

(Творче завдання, що почнеться на занятті й продовжиться вдома)

Підготуйте 5 питань про Крим до когось зі старших – мами, тата, бабусі, дідуся, тітки, друга родини. Запитайте їх удома після заняття. На наступну зустріч принесіть один найцікавіший фрагмент відповіді – в будь-якій формі (запис, цитата, малюнок за розповіддю).

Делікатно нагадати, що питати треба тих, кому не буде боляче відповідати. У когось у родині тема Криму може бути травматичною, і це нормально, якщо хтось зі старших скаже «не зараз».

Дії вчителя/вчительки під час творчості:

- Циркулює класом, не нависає над дитиною.
- Запитує: «Розкажи про цей елемент», «Що це для тебе означає?», без оцінок.
- Поважає мовчазну роботу – не всі діти готові говорити в процесі.
- Не пропонує «правильні» речі для аркуша – це руйнує сенс вправи.
- Підтримує тих, хто не може почати: «Не починай із Криму. Почни з того, що ти любиш. А потім подивимося, чи воно сюди підходить».

Методичний коментар

Для 9–11 років. Особливо добре працюють варіанти А (намалюй) і В (лист пташці). Варіант Г потребує підтримки – можна спочатку показати дітям 3–4 простих знаки орьнеку і дозволити запозичити їх або змінити.

Для 12–13 років. Усі варіанти доступні. Варіант Б (карта знання) часто дає найцікавіші відкриття – діти раптом помічають, що багато їхніх знань «з нікуди».

Для 14–15 років. Особливо цінні варіанти Б, Г, Ґ. Варіант Ґ можна перетворити на міні-дослідницький проєкт із записом аудіо чи відео. Старшим дітям також можна запропонувати поєднати два варіанти – наприклад, орнамент із моїх речей + лист пташці.

РЕФЛЕКСІЯ

Вправа 12. Особиста рефлексія

Дії вчителя/вчительки:

- «Подумайте мовчки кілька хвилин над цими питаннями. Не треба відповідати на всі – оберіть одне, яке відгукнулось».
    - Що з того, що я сьогодні відкрив/ла, я не знав/ла раніше?
    - Чи змінилось щось у моїй «валізі знання» про Крим?
    - Чи з’явилось у мене якесь нове питання, на яке я хочу знайти відповідь?
    - Що з цього заняття я хочу запам’ятати?

Дії учнівства:

- Тиха рефлексія, можна записати в зошит.
- Право не ділитися.

Вправа 13. Спільне коло

Дії вчителя/вчительки:

- «Хто хоче поділитися – одне відкриття, одне питання, або одне відчуття після цього заняття? Ділитися не обов’язково».
- Слухає без коментарів і узагальнень.
- Дякує кожному, хто говорить, і тим, хто мовчить – теж.

Орієнтовні відповіді:

- «Я не знала, що орьнек у списку ЮНЕСКО – це круто»
- «Зрозумів, що багато всього "знаю" про Крим, але не пам’ятаю, звідки»
- «Я думав, що Крим – це далеко і не моє. А тепер не знаю, як думати»
- «У мене з’явилось питання: чи моя бабуся знає кримськотатарську?»
- «Хочу зварити каву з татом і запитати його»
- «Сумно, але цікаво»
- «Хочу намалювати ще»
- «Не знаю, що сказати, але було важливо»

Вправа 14. Валізка додому

Дії вчителя/вчительки:

- «Це не домашнє завдання. Це список можливих експериментів – оберіть те, що цікаво. Можна нічого не обирати – це теж нормально. Якщо щось спробуєте, ми з радістю послухаємо на наступному занятті».

Сімейні дослідження

- Запитайте в когось зі старших: «Якщо ти хоч раз був/була в Криму – який твій найяскравіший спогад звідти?» Якщо не був/не була – «А що ти чула про Крим від когось іншого?»
- Дізнайтесь у родини, чи є серед знайомих хтось із кримських татар або хтось, хто переїхав із Криму. Якщо так – можливо, у них є фотографії, історії, рецепти, які варто зберегти.

Цифрові експерименти

- Знайдіть і послухайте пісню Джамали «1944». Що ви відчуваєте? Які слова чуєте?
- Послухайте пісні з альбому Джамали «Крим»/ «Qırım». Яка вам сподобалася або запамяталася?
- Знайдіть в інтернеті 3 приклади орнаменту орьнек. Чи є в них спільні елементи? Які саме?

Дослідницькі місії

- Спробуйте впізнати кипарис, кримську сосну або інше «південне» дерево там, де ви зараз живете. Якщо знайдете – сфотографуйте.
- Знайдіть у вашому місті щось «кримське» – кримськотатарський ресторан, пам’ятник, табличку, графіті, людину з прізвищем тюркського походження. Що ви знайшли?

Філософські експерименти

- Поставте комусь питання: «А ти можеш сумувати за місцем, у якому ніколи не бував?» Послухайте відповідь.
- Подумайте: «А якби в мене запитали, через які речі моє рідне місто є вільним – що б я відповів/відповіла?»
- Запитайте: «Чи може місце бути одночасно і вільним, і невільним?» – і збережіть три найцікавіші відповіді.

Творчі практики

- Створіть свій «орнамент дому» – маленький візерунок із 3–5 знаків, які для вас важливі. Прикрасьте ним щось особисте – обкладинку зошита, листівку, конверт.

- Зваріть із кимось із родини каву (або какао – для тих, хто не п’є каву). Спробуйте робити це повільно, як кримські татари: не «бігом», а з розмовою. Що ви помітите?

МЕТОДИЧНІ КОМЕНТАРІ ДЛЯ РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУП

Для 9–11 років

- **Занурення.** Скоротити споглядання. Більше дозволяти жестикуляцію, показування, жестові реакції замість словесних. Не наполягати на питанні «звідки прийшло слово».
- **Дослідження.** Більше уваги конкретним візуальним образам – пташка, кипарис, квітка. Орьнек пояснити просто: «Це візерунок, який є тільки у кримських татар, і він такий важливий, що ЮНЕСКО включила його у спадщину людства – як петриківський розпис».
- **Творчість.** Перевага варіантам А і В. Варіант Г може спрацювати, якщо показати приклади знаків.
- **Рефлексія.** Через малюнок або один символ. У валізці додому – особливо добре працюють «дослідницькі місії» (знайти кипарис, знайти орнамент).

Для 12–13 років

- **Занурення.** Стандартний варіант. Питання «що знаю / звідки знаю» – особливо потужне в цьому віці.
- **Дослідження.** Особливо цінне філософське питання про час дієслова «є» в фразі «Крим є вільним». Можна затриматися на ньому.
- **Творчість.** Усі варіанти доступні. Варіант Б (карта знання) часто стає найбільшим відкриттям.
- **Рефлексія.** Через короткий запис у зошиті + усний обмін у колі.

Для 14–15 років

- **Занурення.** Подовжити споглядання, ввести поняття «джерело знання», «медіаграмотність».
- **Дослідження.** Поглибити дискусію навколо позиції художниці. Можна додати контекстну інформацію: ЮНЕСКО, депортація 1944 року, кримськотатарська солідарність, рух «Жовта стрічка».
- **Творчість.** Варіант Ґ як міні-дослідження. Варіанти Б+Г можна поєднати в концептуальний проєкт.
- **Рефлексія.** Через есе чи письмову нотатку. Питання «що складніше – пам’ятати про те, чого нема, чи говорити про те, що болить?» – можна винести на дискусію.

СКЛАДНІ СИТУАЦІЇ ТА РЕАКЦІЇ

Ситуація 1. Дитина каже: «Крим – це Росія»

Це може бути результатом сімейного контексту, перегляду російського контенту, давнього виїзду з Криму ще до 2014, або просто провокації. Важливо не вступати в суперечку і не присоромлювати.

Реакція. «Дякую, що сказала/сказав вголос. Алевтина якраз і ставить питання – звідки ми про щось дізнаємося. Це різні джерела дають нам різні відповіді. Україна офіційно вважає, що Крим – це тимчасово окупована частина України; це позиція України, ООН і більшості країн світу. Деякі люди думають інакше, бо отримують інформацію з інших джерел. Я не буду тебе переконувати – я хочу, щоб ти просто помітила/помітив, звідки прийшло це твердження. Це і є те, чим ми сьогодні займаємось».

Альтернативні підходи:

- Не повертатися до цього питання примусово, але дати дитині простір самій повернутися.
- Якщо ситуація повторюється – провести окрему розмову після уроку, без свідків.
- Поговорити з батьками, якщо є такий канал, без звинувачень.

Ситуація 2. Дитина з родини, яка виїхала з Криму, починає плакати

Це нормальна реакція. Тема дому, який втрачено або до якого зараз не можна повернутися, – болюча навіть для тих, хто рідко про це говорить.

Реакція. «Не поспішай. Я бачу, що це для тебе важливо. Якщо хочеш – будь зараз тихо, ми не чекаємо від тебе слів. Якщо хочеш вийти на пару хвилин – можна. Якщо хочеш сказати щось – я слухаю».

Альтернативні підходи:

- Дати фізичну паузу: вода, можливість вийти, обійми (якщо дитина приймає).
- Не робити дитину «героєм історії» в очах класу – не запитувати при всіх «розкажи нам».
- Після заняття коротко порозмовляти один на один: «Ти молодець, що тримався/трималася. Як ти зараз?»
- Повідомити батьків про реакцію (без драматизації) – це їхня інформація.

Ситуація 3. Дитина каже: «Я нічого не знаю про Крим, мені нецікаво»

Це часто захисна реакція – або справжня дистанція. Не треба наполягати на залученні.

Реакція. «Це теж відповідь. Ми сьогодні якраз про те, що знання у нас різні – у когось багато, у когось мало, у когось – тільки питання. Якщо тобі цікаво просто слухати інших – це нормально. Якщо взагалі хочеш робити щось своє – можеш малювати, чого хочеш».

Альтернативні підходи:

- Запропонувати варіант Б у творчій частині (карта знання) – він добре спрацьовує з тими, хто «нічого не знає», бо чесно показує цю територію.
- Не маркувати дитину як «незаінтересовану» в розмовах із колегами чи батьками.
- Спробувати знайти точку входу в наступних заняттях.

Ситуація 4. Між дітьми виникає суперечка про те, «чий» Крим – український чи кримськотатарський

Цінна, але потенційно гостра суперечка. Її варто перетворити з полеміки на дослідження.

Реакція. «Я чую, що в нас є різні погляди. Спробуймо інакше: чи може місце належати кільком людям одночасно? Дім, у якому живе родина, – він чий? Тата? Мами? Усіх? А місто, в якому ми живемо, – кому воно належить? Крим – це батьківщина кримських татар, караїмів, кримчаків – корінних народів. Це також частина України – і за міжнародним правом, і за відчуттям мільйонів українців. Це не "або-або". Це "і-і"».

Альтернативні підходи:

- Згадати про спільні проєкти української та кримськотатарської культури – наприклад, музичний проєкт «Євшан-зілля» («Yuşan-Зілля»), де переплітаються пісні обох традицій.
- Підкреслити, що Україна офіційно визнає кримських татар, караїмів і кримчаків корінними народами.
- Не давати дітям «правильну» відповідь – лишити простір думання.

Ситуація 5. Дитина запитує: «А коли Крим повернеться?»

Це чесне питання, на яке ніхто не має точної відповіді. Не давайте обіцянок, але й не закривайтесь.

Реакція. «Ніхто точно не знає коли. Знаю, що багато людей працюють для цього – військові, дипломати, журналісти, активісти, художники, як Алевтина. І знаю, що Крим уже зараз є вільним через ті речі, які ми сьогодні називали – через сосну, орьнек, мову, пам’ять, людей, які чинять опір. Свобода території і свобода духу – це різні речі. Перша зараз триває в роботі. Друга вже жива».

Альтернативні підходи:

- Розповісти коротко про рух «Жовта стрічка» – кримчан, які мирно чинять опір окупації, малюючи український прапор, наклеюючи стрічки, надсилаючи фото зі свого міста.
- Згадати, що 26 лютого – День спротиву окупації Криму, заснований на пам’яті про мітинг 26 лютого 2014 року в Сімферополі.

Ситуація 6. Дитина проводить паралель з власною ситуацією переселенця: «Це як моє місто»

Це сильний момент особистого зв’язку. Не маркувати, не «використовувати» цю реакцію.

Реакція. «Ти зробив/зробила важливе спостереження. Багато речей у твоєму місті, можливо, тримаються так само – через мову, орнаменти, рослини, людей, які пам’ятають. Якщо хочеш, ти можеш сьогодні намалювати свій аркуш – про твоє місто, через що воно є вільним. А можеш не малювати про нього зараз – залишити цю думку для себе. Обидва варіанти добрі».

ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ВЧИТЕЛЯ/ВЧИТЕЛЬКИ

Ключові поняття простою мовою

Орьнек (Örnek) – кримськотатарський орнамент. Слово означає «візерунок», «зразок», «приклад». Це система символів, у яких кожен елемент щось означає: тюльпан – жінка, мигдаль – чоловік, кипарис – рід, символ-«будиночок» – дім. У 2018 році Україна включила орьнек до Національного переліку нематеріальної культурної спадщини, у 2021 році ЮНЕСКО внесло його до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства. Орьнек зберігся навіть під час депортації 1944 року, бо передавався в родинах із покоління в покоління – на одязі, на хустках, у вишивці.

Кримські татари (киримли) – корінний народ Криму, що формувався на півострові століттями з різних народів: кримських греків, готів, кипчаків, ногайців. Власне Кримське ханство існувало з 1441 по 1783 рік. У 1944 році радянська влада депортувала весь народ – близько 200 тисяч людей – за три дні. Кожний другий загинув. Повернення стало можливим лише з кінця 1980-х. Після 2014 року значна частина кримських татар знову була змушена покинути півострів.

Депортація 18 травня 1944 (Сюрґюн / Sürgünlik) – геноцид кримськотатарського народу. У 2015 році Верховна Рада України визнала депортацію геноцидом і встановила 18 травня Днем пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. На 2026 рік депортацію визнали геноцидом Латвія, Литва, Канада, Польща, Естонія, Чехія, Нідерланди.

Кримська сосна (Pinus pallasiana) і **сосна Станкевича** (Pinus stankewiczii) – два види сосен, що ростуть у Криму. Кримська сосна – вище в горах, з широкою парасольковою кроною. Сосна Станкевича – рідкісна, ендемічна, росте лише в кількох місцях Південного берега Криму (мис Айя, Новий Світ, гора Сокіл). Найстаріші екземпляри – понад 200 років. Занесена до Червоної книги України.

Кипариси – характерне дерево Південного берега Криму. У кримськотатарській культурі символізує рід (родину з багатьма поколіннями), память, скорботу та відновлення життя.

Хайтарма — традиційний кримськотатарський народний танець, який вирізняється плавними та граційними рухами. Він є важливою частиною культури кримських татар і часто виконується під час свят та урочистостей. Танок символізує радість, єдність народу та повагу до національних традицій.

Ханський палац у Бахчисараї — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури, у 1532—1783 рр. родова резиденція правителів Кримського ханства — династії Ґераїв.

Кримський півострів зараз (стан на квітень 2026 року) – тимчасово окупована Росією територія України з 2014 року. Окупація використовується як військовий плацдарм. На території Криму триває переслідування проукраїнських активістів – на квітень 2026 зареєстровано понад 1700 справ за «дискредитацію армії РФ»; понад 220 людей утримуються в російських тюрмах за політичні, етнічні та релігійні мотиви, з

них понад 130 – кримські татари. Водночас на півострові діють рухи мирного спротиву – «Жовта стрічка», «Зла Мавка», «АТЕШ».

Сучасні кримськотатарські та проукраїнські голоси

- **JAMALA (Сусана Джамаладінова)** – українська співачка та авторка пісень кримськотатарського походження. Переможниця Євробачення 2016 з піснею «1944», про історію депортації її прабабусі, лауреатка Національної премії ім. Тараса Шевченка 2024 та Академік Греммі. Вона та співачка, голос якої чують у всьому світі. Її альбом QIRIM визнано альбомом 2023 року за версією європейського видання Beehype та увійшов у топ європейських радійних чартів.

- **Алім Алієв** – заступник генерального директора Українського інституту, співзасновник «КримSOS», ініціатор українсько-кримськотатарського літературного конкурсу «Кримський інжир / Qırım İncirі».
- **Мустафа Джемілєв** – лідер кримськотатарського національного руху, Герой України, провів 15 років у радянських таборах за боротьбу за повернення кримських татар до Криму.
- **Рефат Чубаров** – голова Меджлісу кримськотатарського народу, президент Всесвітнього конгресу кримських татар.
- **Ахтем Сеітаблаєв** – режисер і актор. Зняв перший повнометражний кримськотатарський фільм «Хайтарма» (2013) про депортацію 1944 року.
- **Наріман Алієв** – український режисер кримськотатарського походження. Фільм «Додому» (2019) – про повернення тіла загиблого сина в Крим.
- **Рустем Скибін** — сучасний кераміст, дослідник і відроджувач традиційного кримськотатарського орнаменту.
- **Севгіль Мусаєва** — відома українська журналістка, є головною редакторкою Українська правда та активно висвітлює суспільно-політичні події в Україні. Її діяльність сприяє розвитку незалежної журналістики та привертає увагу до проблем Криму і кримськотатарського народу.

Сучасні культурні та активістська ініціативи

- **«Кримський дім» у Києві та Львові** – гуманітарні установи, що зберігають і поширюють кримськотатарську культуру.
- **«Кримський інжир / Qırım İnciri»** – українсько-кримськотатарський літературний конкурс, фестиваль та онтологія , що працює з 2018 року.
- **«Євшан-зілля» / «Yuşan-Зілля»** – музичний проєкт, де переплітаються українські та кримськотатарські народні пісні (Наталка Рибака-Пархоменко, Джеміль Каріків, Ніяль Халілова).
- **«Кримська солідарність»** – громадський рух, створений для підтримки кримських татар та інших жителів Криму, які зазнають переслідувань. Його учасники допомагають політв'язням, їхнім родинам і висвітлюють порушення прав людини на півострові. Рух став важливим символом взаємопідтримки, єдності та захисту громадянських прав.
- **«Жовта стрічка»** – рух мирного спротиву на окупованих територіях, що з 2022 року поширює українські символи в Криму та інших окупованих містах.

Спільні з українською культурою елементи нематеріальної спадщини

- **Орьнек** – кримськотатарський орнамент (ЮНЕСКО, 2021).
- **Кавова традиція кримських татар** – у Національному переліку нематеріальної культурної спадщини України з 2024 року. Кавування – це не просто пиття кави, а ритуал спільного часу: ранкова кава родини, кава для гостей, кава молодої для батьків нареченого, «коз'айдин кавесі» – кава доброї звістки.
- **Танець «Агир ава ве Хайтарма»** – у Національному переліку з 2024 року. Танець із двома частинами: повільною (статечність, гідність) і швидкою (радість, енергія).
- **«Чіберек» і «янтик»** – традиційні страви кримських татар, теж у переліку.

Як делікатно поєднати тему з ідентичністю українських дітей за кордоном

Принципово важливо: Крим – це не «далека тема» для дітей, які зараз живуть у Лондоні, Варшаві, Берліні, Торонто. Логіка зв'язку проста: і дитина-ВПО з Києва, і дитина-біженка з Харкова, і дитина-кримчанка проходять через схожу ситуацію – місце, до якого зараз не можна повернутися; родина, розкидана між країнами; знання, що приходить із різних джерел, які не завжди узгоджуються.

Кримськотатарський досвід – це історія народу, який зберіг ідентичність попри депортацію, попри 45 років заборони повертатися додому, попри другу окупацію. Це досвід, який дітям-українцям за кордоном може бути дуже близьким – не як аналогія, а як приклад того, що можна зберегти себе через мову, через ритуали, через орнамент, через каву, через пісню.

Музичний супровід (за бажанням)

Ось пісні, які можна використати на занятті – або як фон, або для слухання:

- Джамала – «1944»
- Джамала – треки абльму «Крим» / «Qırım»
- «Євшан-зілля» – будь-які треки проєкту

Корисні джерела для глибшого занурення

- **Кримська платформа** (crimea-platform.org) – щотижневі огляди ситуації в Криму, історії політв'язнів, культурні проєкти.
- **Український інститут** (ui.org.ua) – програми про культуру Криму.
- **Кримський дім** (krymskyi-dim.com.ua) – культурні події, виставки, освітні матеріали.
- **Курс «Qırım: Крим – це ми»** на платформі Prometheus – безкоштовний онлайн-курс.
- **Книги для старших дітей:** «Дивовижні історії Криму» (Мистецький Арсенал, 2019), збірники конкурсу «Кримський інжир», «За перекопом є земля» Анастасії Левкової, «Країна Крим» Олекса Гайворонський, «Мустафа Джемілєв. Незламний» Алім Алієв та Севгіль Мусаєва.
- **Кіно:** «Хайтарма» (А. Сеітаблаєв, 2013, для старших), «Додому» (Н. Алієв, 2019),.

Додаткові питання для обговорення (на випадок глибшого зацікавлення)

- А чим відрізняються поняття «корінний народ» і «національна меншина»?
- Чому в кримськотатарському орнаменті немає зображень людей і тварин – тільки рослини і знаки?
- Чому радянська влада змінила назви 90% кримськотатарських сіл і міст? Що це робить із пам’яттю?
- Чи може мова бути «домом», коли немає географічного дому?
- Як ми відрізняємо знання, які перевірені, від знань, які просто «звідкись прийшли»?
- Що таке «культурна дипломатія» і чому вона особливо важлива під час війни?

Додаткові факти до заняття

Дивися більше тут:
https://www.ukrainer.net/karaimy/
https://www.ukrainer.net/krymchaky/
https://www.ukrainer.net/krymski-tatary/

Кримські татари (qırımtatarlar)

- **Кримські татари – корінний народ Криму тюркського походження.** Це означає, що їхня мова належить до тієї самої «родини» мов, що й турецька, азербайджанська чи казахська. Слово «Qırım» («Крим») рідною мовою – це і назва землі, і частина назви народу. Народ і місце мають одне ім'я.
- **Кримськотатарський орнамент «Орьнек» – це система знаків, у якій кожен елемент щось означає.** Тюльпан – жінка, мигдаль – чоловік, кипарис – рід із багатьма поколіннями, маленький символ-будиночок – дім. У 2021 році ЮНЕСКО внесло Орьнек до списку нематеріальної культурної спадщини людства – поряд із петриківським розписом і гуцульською керамікою.
- **Свято Ораза-байрам – як кримськотатарський «Новий рік» після місяця посту.** Цілий місяць (Рамадан) кримські татари не їдять і не п'ють від світанку до заходу сонця. А коли піст закінчується, готують листкові коржики «катлама», чебуреки і солодощі, ходять у гості. Це свято про радість після терпіння й про щедрість – пригощати запрошують усіх, навіть тих, хто не дотримується посту.
- **Цей народ тричі переживав втрату дому – і щоразу повертався.** Перший раз – у 1783 році, коли Російська імперія знищила Кримське ханство. Другий – у 1944 році, коли весь народ за три дні депортували в Центральну Азію. Третій – у 2014 році, коли довелося знову залишати рідний півострів. І щоразу кримські татари привозили з собою мову, кухню, орнамент і свята.
- **Бути кримським татарином чи татаркою можна по-різному – і це нормально.** Хтось носить хустку і молиться п'ять разів на день, хтось ходить у

джинсах і піджаку. Поєднує цей народ не одяг, а спільне: мова, історія, кримська кухня, любов до Криму. Один народ – багато способів бути собою.

Кримчаки (кърымчахлар)

- **Кримчаки – один із найменших корінних народів у світі.** У всьому світі їх лишилося лише кілька сотень людей. І все одно вони бережуть свою мову, кухню, молитви – у Криму, у Львові, у Києві, в США, в Ізраїлі. Маленький народ – це не «менш важливий», а «той, кого треба особливо берегти».
- **«Дитині – воду, а старому – слово».** Це кримчацьке прислів'я каже про головні правила в родині: коли ділять їжу – першою отримує дитина (їй потрібніше); а коли приймають важливе рішення – останнє слово за найстаршим (у нього досвід). Так дві несхожі справи розділені дуже логічно й справедливо.
- **Кримчацьку мову – чагатай – за одне століття писали трьома різними абетками.** Спершу староєврейською, потім латиницею, потім кирилицею. Це як писати слово «привіт» одного дня грецькими літерами, наступного – латинськими, а потім – українськими. І сама мова – тюркська, родичка кримськотатарської.
- **Кримчацькі прізвища – наче маленька карта світу, з якої зібрався цей народ.** Ломброзо й Анжело – італійські (бо в середньовічну Феодосію приїздили генуезькі купці), Бакши й Ізмірлі – турецькі, Гурджи – кавказьке. Один народ, а скільки різних шляхів сходяться в одному Криму.
- **Кубете – головний кримчацький пиріг, з діркою посередині.** Усередині – м'ясо, картопля, цибуля, зелень, усе під «дашком» з листкового тіста. А дірка в центрі – не для краси: посеред готування туди заливають воду, щоб начинка не пересохла. Цей пиріг готують і досі – навіть ті родини, які давно вже не живуть у Криму.

Караїми (карайляр)

- **Слово «караїм» означає «той, хто читає».** У основі їхньої віри – ідея, що головну книгу (Тору, тобто Святе Письмо) має читати й розуміти кожна людина сама, без посередників. Сама назва народу – це запрошення читати. Гарне нагадування для тих, хто вчить літери.
- **В Україні залишилось близько тисячі караїмів – менше, ніж учнів у середній школі.** Найбільші караїмські громади колись жили в Криму – в Євпаторії, Сімферополі, Феодосії. А на материковій Україні їхні маленькі громади і досі є у Харкові, Мелітополі, Києві, Галичі й Луцьку. Один малий народ – а живе в кількох містах одночасно.
- **Молитовний дім караїмів називається кенаса – і це не церква, не мечеть і не синагога.** Хоча трохи нагадує всі три одразу. На фасаді – східні візерунки із завитками і квітами, а зорієнтована кенаса на південь – у бік Єрусалима. У караїмів свій ритуал, свої молитви – і свій спосіб творити простір для них.
- **Уже з XIV століття караїми живуть водночас у кількох країнах.** З Криму їх свого часу запросив до себе литовський князь – і відтоді караїмські родини оселилися в Литві, потім – у Галичі, в Луцьку. Тому говорять: «Караїмський світ – це як невеличке містечко, де всі один одного знають». Хай хоч у Криму, хоч у Литві, хоч у США – родини пам'ятають одна про одну.
- **«Нема караїма без Тори» – головне караїмське прислів'я.** Воно означає: ця книжка для караїмів – як хребет. Народ дуже малий, традицій багато втрачено, але доки хтось щосуботи відкриває книжку й читає її – народ є. Іноді ціла культура тримається на одній звичці: щотижня сідати й читати.